

було пов'язано з тим, що комісії не завжди жорстко підходили до вилучення відразу всіх цінних речей. Багато залишали для проведення служб. Під час вилучення цінностей із кримських храмів відкритого опору здійснено не було в жодному з храмів. Цей процес був припинений у 1924 році після вказівок керівника Центрального Адміністративного Управління Кримської АРСР Лаубе.

За час проведення експропріації держава отримала 3 пуди срібла, 125 карбованців золотом і 1615 карбованців сріблом, 858 діамантів (вага – 1469 каратів), інші дорогоцінні каміння і метали. Церковні багатства в цілому були оцінені більш ніж на 834 тисяч рублів золотом. Церковне майно відправляли спочатку в республіканські, а потім в загальноросійські комісії вилучення, що затримувало його реалізацію на допомогу голодуючим, а частина майна і зовсім не була спрямована на боротьбу з голодом.

Досягнути знищення церкви радянська влада так і не змогла. Навіть в умовах жорсткого однодумства в СРСР Церква залишалася єдиною легальною організацією з неофіційною ідеологією. І все ж в проблемах, які постали перед Церквою у 1920 році, була винна насамперед вона сама.

Р.Мюжсинська (м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ КОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН (1-а пол. XVI ст.)

Постатями, які викликали у 1-й половині XVI ст. загальноєвропейський резонанс, були, як відомо, Мартін Лютер (*Martin Luther*; 1483 – 1546) – великий реформатор Церкви, зачинатель протестантського руху та Філіп Меланхтон (*Philipp Melancton*; 1497 – 1560) – німецький гуманіст, теолог і педагог, євангельський реформатор і систематизатор лютерівської теології. Вельми знаним у свій час був і Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566) – визначний українсько-польський гуманіст, полеміст, філософ та історик, який, на думку польського дослідника Юзефа Ліхтенштуля, "в загальному доробку філософської думки, а передусім філософсько-юридичної, не стоятиме на самому кінці, а в філософії права в Польщі XVI століття займе навіть головне місце...; який навіть в так освіченому шляхетському середовищі лишився світилом" [*Lichtensztul Józef.*

Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. – Warszawa, 1930. – С. 6, 156].

Вже навіть гіпотетично можна було б припустити, що такі знакові постаті, які жили майже водночас, могли, якщо не зустрічатися, то, принаймні, знати одне одного. Але для ствердження такого припущення донедавна бракувало доказів. Адже навіть такий видатний український філософ як Дмитро Чижевський, який справедливо вважався одним із найвидатніших славістів другої половини ХХ століття і був ґрунтовним дослідником української історії культури, філософії та релігійної думки, хоч і писав, що "українське дворянство, як і українське міське населення, було під сильним впливом нового вчення і стало "духовним рушієм" (*Spiritus movens*) реформаційного руху..., а лютеранські, кальвіністські, унітаристські общини множилися в Україні", проте насамкінець резюмував: "знайомство українців з першою протестантською філософічною системою Ф. Меланхтона – не доведено" [Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 36].

Дослідження латиномовної спадщини Станіслава Оріховського в останні кілька десятиліть у Польщі і в Україні переконують, що наш мислитель був навіть дуже добре обізнаний зі вченням Лютера-Меланхтона, бо упродовж двох років (1530–1531) навчався в Німеччині – у Віттенберзі і Ляйпцігу. Зберігся, до речі, матрикул Ляйпцігського університету з таким записом: "1531. Літній семестр. Станіслав Оріховський Руськ" [Materiały do dziejów Piśmiennictwa Polskiego i biografji Pisarzy Polskich. — Warszawa, 1900 – 1904. – Т. I. – С. 604–605]. Це був час, коли тут активно діяли Мартін Лютер та Філіп Меланхтон. Саме до них у науку і був відданий С. Оріховський, який певний час навіть жив у домі Лютера. Польський дослідник Людвік Кубала з цього приводу додає такий коментар: "Шістнадцятирічний канонік [Оріховський] був показаний Лютерові. Приємної зовнішності, верткий, полум'янистий і ерудований хлопець міг розбудити в реформаторові надію, що, повернувшись додому, набуде незвичного значення і буде однією з підвалин його науки. Узяв його, отже, на якийсь час до свого дому і в усьому йому довіряв. Через 3 роки перебування свого у Віттенберзі Оріховський мало вчився, але багато бачив і чув" [Kubala Ludwik. Stanisław Orzechowski. – С.2].

Ставлення Оріховського до Мартіна Лютера і його вчення упродовж життя зазнавало еволюції – від беззаперечного схвалення до майже повного заперечення і критики основних догматів, хіба що за винятком целібату. Відтак можна виділити 4 етапи якісних змін у взаєминах: перший – перебування у Віттенберзі; другий – перебування в

Італії; третій – перше десятиліття перебування на батьківщині; четвертий – останні роки життя.

Закордонні студії Оріховського розпочалися 1527 року у Відні, де реформація у цей час набуває велетенських розмірів. Тут під керівництвом професора Брасікана він студіював античну класику, а також багато часу присвячував теологічним наукам. Цікавили його також практичні релігійні питання. Тому часто зустрічався з релігійними реформаторами, зокрема, Губмайером (*Balthasar Hubmaier*, 1485 – 1528), який пізніше був страчений як єретик [Див.: *Lichtensztul Józef. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. – Warszawa, 1930. – С. 2*]. Після переїзду до Вітенбергу, як це ми вже вище зауважили, він зазнався з Лютером і Меланхтоном, які справили на нього великий вплив, дозволяючи, як писав сам Оріховський, "цілком безкарно і вільно із юнацьким запалом про все міркувати і всюди говорити все, що заманеться. А Лютер і Філіп Меланхтон хвалили нас за те дуже" [Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія). У 2-х т. – К., 1995. – Том I. – С. 408]. Заведене у Вітенберзі знайомство, навіть близькість до згаданих авторитетів, часті візити до видатного діяча Реформації Карлштадта (*Andreas Rudolff-Bodenstein von Karlstadt*, 1480–1541) і швейцарського реформатора церкви, християнського гуманіста і філософа Цвінглі (*Ulrich Zwingli*; 1484 – 1531), справили незабутнє враження на чутливого юнака. Більше того, є припущення, що Оріховський завдяки Меланхтонові опанував "таємницю великого ораторського і письменницького таланту" [*Lichtensztul Józef. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego. – С. 2–3*]. С. Оріховському імпонували погляди Лютера, передусім, на celibat, проголошення ним ідеї незалежності світської держави від католицької церкви, виправдання лише вірою, тобто відкидання католицького догмату про те, що церква і духовництво є необхідними посередниками між людиною і Богом та оголошення віри християнина єдиним шляхом порятунку душі, який дарується людині безпосередно Богом. Оріховський, як і Лютер, нехтував авторитетом папських декретів і послань (Священні перекази) і вимагав відновлення авторитету Святого Письма. Відкидав також претензії духовництва на панівне становище в суспільстві. Тому від'їзд його з Німеччини не був добровільним. Ось як про це пише сам Оріховський: "В одному з листів батько велів мені їхати до Італії (з Вітенберга), проти чого рішуче заперечували Лютер і Філіп, побоюючись, очевидно, щоб учені італійці не перевиховали мене... Однак батько переміг" [Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія). У 2-х т. – К., 1995. – Том I. – С. 408].

В Італії Оріховський перебував більше 10 років (1532–1543). Вчився в Падуанському та Болонському університетах, а також вдосконалював свої знання у Венеції та Римі. Беручи участь у різноманітних диспутах, він ніколи не приховував своїх симпатій до Лютера. Одного разу на його емоційний, але аргументовний виступ звернув увагу кардинал Геронімо Гінучі (пом. 1541 р.), якому Оріховський завдячував своїм відступом від протестантизму: "Коли після довшого спілкування він побачив, що мене зіпсувала ересь Лютера, запросив на ранкову бесіду під час сніданку багатьох учених мужів, частково єпископів, почасти ченців, яких у Римі завжди було дуже багато. Гострі суперечки з ними зламали мене, надали думкам ліпшого спрямування, і я зрікся шаленства Лютера... І лише одне питання з усіх тез Лютера лишилося для мене неспростованим: думка про те, що як світські, так і духовні особи мають право чесно вступати до шлюбу, аби уникнути розпусти" (184,1, С. 411). З цим, каже Оріховський, погоджувався і сам кардинал Гінучі, проклинаючи велику й очевидну у Римі розпусту, внаслідок якої навіть сама назва – Рим – стала для всіх народів ненависною. Пізніше, коли я, завдяки цьому великому мужу, з прихильника Лютера став його запеклим ворогом і продовжував боронити право священиків на шлюби, то не посилався вже на цитати з Лютера, з якими не хотів мати нічого спільного. Охочіше вказував тепер на приклад священства вірменського і грецького обрядів. До речі, від останніх, як я вже згадував, веду через матір свій рід і я" [Оріховський Станіслав. Твори. – К., 2004.- С. 582].

Після поверненні додому Оріховський вдається до планомірної критики лютерівсь-кого вчення. Каже, що реформатори притягнули на свій бік спраглий до нових речей простолюд не правдою, але усіякою влєсливістю, якою зазвичай спокушають; бо інакше погамувати слухачів нічим не можуть, аби їм підкорився. "Звідси народжується та зухвалість злослів'я, яка повсякдень стає міцнішою, адже Лютер, аби вкласти до вух юрби своє вчення і повести неправдивою дорогою, нерідко попускає простолюду, бо дозволяє кожному лягтися досхочу..." [Koehler Krzysztof. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu genesansowego – Kraków, 2004.- С. 137]. В полеміці з Лютером Оріховський вдається до деконструкції реформаційного дискурсу як такого, що керується швидше законами риторики (вияв емоції), ніж діалектики (шукання правди): його розумування є дискурсом, пристосованим до обставин і місця, але не правди. Лютер, на думку Оріховського, прагне до того, щоб не скликати собору. А робить це тому, що знає, на зібранні вчених мужів важко буде послуговатися риторичним дискурсом; потрібно буде вдатися до раціональної

полеміки. Він свідомо прагне до анархії, бо лише в такій ситуації дискурс „прокльонів" має шанс перемогти [Там само.- С. 139, 140, 144].

Реформатори, на думку Оріховського, прагнуть створити „негативну" модель католицької Церкви, як інституції, яка керується засадою покори і примусу. В той час як сама реформація є свавіллям (анархією), життям за своїми забаганками. Лютер, коли неспроможний відповісти щось по суті, збудує емоції, які повинні остудити інтелект, але збудити агресію лайкою на адресу папи римського або Церкви. „Закриття" сумнівних місць аргументації звертанням до емоцій аудиторії, обумовлюване знанням конкретної аудиторії, і спричиняється до риторичного „панування над слухачем".

Але полемічні стріли Оріховського у бік протестантів не спричинили до цілковитого розриву його з німецькими протестантами. Свідченням цього може бути згадка Оріховського про те, що свій перший чітко антипротестантський твір "Про церкву Христову" (*Pro Ecclesia Christi ad Sam. Macieiovium. 1547*) він написав у відповідь "на нещодавно надісланий йому з Вітенберга твір". Мова йде, можливо, про один з трактатів Меланхтона: "Аугсбургське сповідання" (*Apologie des Augsburgischen Bekenntnisses, 1531*) або "Загальні принципи теології" (*Loci communes rerum theologicarum, 1521*). Більше того, в автобіографічному фрагменті нашого мислителя Лютер представлений в позитивному світлі в зіставленні зі Цвінглі й іншими проводирями німецької реформації. А ще в іншому місці примирливий тон нашого мислителя ще більше очевидний: "Бачиш, – звертається Оріховський до Меланхтона, – як чемно веду мову, щоб не думав, ніби я забув про твою гостинність і гострі диспути колись [у Вітенберзі]" (*Vides, quam humaniter tecum agam, ut eius hospitii, quod mihi olim tecum furt, ratio habita esse videatur*) [Див.: Koehler Krzysztof. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego.- С. 131–140].

Ведучи дискусію з Лютером, Оріховський водночас постійно наголошує, що в його появі винна значною мірою сама Католицька Церква. Про це йдеться, зокрема, у вже згаданому творі "Про Церкву Христову", який хоч і був спрямований проти помилок Лютера, але водночас там йдеться і про зісуття і недбайливості католицького духовенства. Ціла ситуація, говорить він, веде до парадоксу: "Ви засудили Лютера за те, що радив священникам шлюб і дав нестриманим дружину; що старі закони про шлюб відновив." [Там само.- С. 156]. Складається враження, продовжує мислитель, що саме Лютер хоче, аби про вас добре говорили в народі. Тому, панове судді, ще раз зважте й докладно обміркуйте, щоб справді ніхто не запідозрив вас у тому, що ви винесли осуд Лютерові, виходячи з власних вигод. А таке може статись,

якщо ви разом із Сиріцієм виженете з церкви шлюб, зачинателем, покровителем і вельми завзятим захисником якого був саме Лютер. Тому за це, а не за що інше, ви мали б хвалити його; ви ж засудили за визнання ним таїнства шлюбу і заборони вашому санові розпусти! Хіба може не схвилювати когось таке оскарження Лютера, який каже: «Ви винесли мені осуд, тому що я хотів, аби священнослужителі поводитися в церкві чесно. Я їм радив брати шлюб, якщо не могли стримуватись; я уболівав за сан священнослужителів, який безчестив себе блудом» [Оріховський Станіслав. Твори. – К., 2004.- С. 241].

Виразно антикатолицьке спрямування має і вже згадуваний трактат "Про celibat" (*De lege coelibatus contra Siricium in concilio habita oratio. 1547*), виданий в Базелі (1551 р.) і в Римі (1783 р. німецькою мовою). Ця праця (власне, промова – звернення до Тридентського собору) мала широкий розголос [Kubala Ludwik . Stanisław Orzechowski.- С. 9]. Тут Оріховський так будує свій висновок, що за появу Лютера відповідальними робить помилки католицького духовенства і біскупів. Стратегія письменника міститься в поширеному протиставленні та інтерпретації. Звертаючись до Папи римського він каже, що Лютера можна перемогти лише пристойним життям католицьких достойників усіх рівнів: „... пристойно живучи міг би Лютера від кошари твоєї відігнати." („... honeste vivendo possis Lutherum ab ovili tuo prohibere..."). Це вже є вочевидь не тільки опис того стану, окреслення негативних наслідків Права Сиріція, незвиклої відсутності латинської Церкви (на відміну від Вселенської, до складу якої входять також Церкви Антіохійська, Грецька і Александрійська), а по суті старається таким чином натискати на „Суддів" – учасників собору. А це вже погроза [Koehler Krzysztof. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego – Kraków, 2004.- С. 133, 154-155]. Проте, вважаючи, що і цього замало, він звертається ще й до короля: "Милостивий пане, перетруси монастирі і капітули: і побачиш в них повно змовників! Наслідуй іспанців і венетів, вигони з сенату рогаті шапки; їх ради згубили Угорщину. Хай охрещують по церквах, але в Речі Посполитій не бурмиструють! Якщо їм світські справи до вподоби, хай знімуть сутани і або батьківщину покинуть, або римського султана!" [Kubala Ludwik . Stanisław Orzechowski.- С. 42]

Незважаючи на те, що після поверненні на батьківщину Оріховський формально повернувся до лона католицької Церкви та засуджував Лютера, він продовжував робити реверанси не тільки в бік протестантів, але й православних. Зокрема, 1544 року видав брошуру під заголовком "Хрещення рутенців" (*Baptismus Ruthenorum*), у якій говорить про необхідність установити згоду між різними

віросповіданнями й доводить, що католицьке духівництво не має права вимагати повторного хрещення православних при переході їх у католицизм. Все це спричинило до того, що 1547 року Оріховський був звинувачений перед Єпископським Судом за такими пунктами: 1) дотримання помилок Русі; 2) деморалізуюче життя; 3) видання книжки на тему священницької безшлюбності. Характерним є ставлення Оріховського щодо першого пункту звинувачення. Він пояснює, що помилок Русі не тільки не підтримував, але твердив, що тих помилок взагалі нема, або були невеликі [Lichtensztul Józef. Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego.- С. 11–12]. Але його аргументації ніхто не чув. І тоді він зважився на відчайдушний крок. Оріховський припинив просити; закrywся вдома і взявся знову за перо. Незабаром поширилася по всій Польщі чутка, підхоплена із злостивою радістю іновірцями, що автор задумав перейти на грецький обряд і віддав до друку твір проти Риму і римських пап, здатний викликати скандал у цілому християнському світі. Твір цей мав заголовок "Розлучення з Римом" (*Repudium Romae*). Перелякані єпископи негайно донесли про це примасові, який умовив його не видавати цієї книжки, з якої повинні були впасти громи на католицьку церкву [Kubala Ludwik . Stanisław Orzechowski.- С. 40].

Йому було заявлено, що коли доведе свою лояльність до католицької церкви, то польські єпископи будуть просити Папу римського не зараховувати його до числа єретиків і вибачать одруження. Відтоді Оріховський, зламаний морально і зваблений обіцянкою, став писати твори виключно прокатолицького спрямування. Він нападав тепер на різного роду сектантів, звеличував папство й визнавав необхідність підпорядкування держави церкві. Про ситуацію, яка склалася тоді для Оріховського, польський дослідник Ліхтенштуль писав: "Не зазнав спокою ще і зараз наш автор у своїх особистих справах: папські легати Бонджоані і Коммендоні привезли з Риму знову погрозу санкції за виступ супроти законів celibату. На щастя були це люди, які знали на вартості Оріховського і розуміли причини його багатолітніх намагань". Зберігся і лист самого Комендоні з характеристикою Оріховського: „Знаючи скільки від тої людини залежить, що в цілій державі немає йому ані вимовою, ані сміливістю рівних; що поки боровся із своїм єпископом (єпископом, а не вірою – що ми підкреслюємо) ніхто католикам більше і більшої не завдав шкоди; але тепер, коли ці сварки покинув, вже кілька років пером і словом – так активно викривав відщепенців, що значне число земляків у покірності Церкві утримав. З цих причин я вирішив його більше не відштовхувати". Ті слова є дуже промовистим коментарем видатного

церковного сановника щодо характеру нашого автора [Lichtensztul Józef. *Poglądy filozoficzno-prawne Stanisława Orzechowskiego.*- С. 23–24]. Розчулений прихильністю папського нунція, наш автор сповідається перед ним і лає Мартіна Лютера та Філіпа Меланхтона: "У Вітенберзі, під впливом їхньої науки, відійшов я на кінець року од католицької віри і прийняв усю їхню єретичну доктрину, передусім артикули Лютерової ересі. Як дикий звір, випущений з клітки і збуджений голодом, жадібно кинувся я чинити всіляку сваволлю... Цілком безкарно й вільно дозволялось нам з юнацьким запалом про все міркувати і скрізь говорити все, що заманеться. А Лютер і Філіп Меланхтон дуже хвалили нас за те" [Оріховський Станіслав. Твори. – К., 2004.- С. 578].

Під час навчання за кордоном Оріховський був особисто знайомий не тільки зі згаданими вже Лютером і Меланхтоном, але й з іншими представниками протестантизму. Зокрема спілкувався він з такими особистостями, як: **Губмайер** Бальгазар (Hubmaier; бл. 1485 – 1528) – діяч Реформації у південно-західній Німеччині, прихильник Ульріха Цвінглі. Був страчений як єретик; **Цвінглі** Ульріх (Zwingli; 1484 – 1531) – швейцарський церковний реформатор і політичний діяч, творець одного з напрямків протестантизму – цвінгліанства. Його Оріховський ставив вище за Лютера; **Карлштадт** (Karlstadt Bodenstern; 1480 – 1541) – діяч Реформації в Німеччині. Професор Вітенбергського університету. Виступав набагато рішучіше за Лютера. (Оріховський згадує: „Я вирішив іти в науці далі і подався до Карлштадта) [Koehler Krzysztof. *Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego.*- С. 136]; **Франциск Станкар** (Штанкар) (1501–1574) – прихильник реформації, організатор протестантського руху в Польщі за німецьким зразком. 1549 року прибув до Речі Посполитої, але невдовзі мусив утікати. Оріховський називав його пізніше "першим єретиком у Польщі". Ми назвали тут тільки знакові постаті всеєвропейського масштабу і не торкаємося багатьох українсько-польських реформаторів, які вже "винищили духовні хліби, а тепер хочуть зв'язати руки королеві" [Orzechowski St. *Wybór pism.* – Warszawa, 1972.- С. 324]. Цікаво, що майже всі вони у свій час були добрими приятелями Оріховського. А ворогувати він з ними почав не так з причини відходу від попередніх толерантних своїх переконань, як з причин раніше вже названих. А ще "заради спільного блага – порятунку Польщі від загрози "домашньої" і зовнішньої війни" [Литвинов Володимир. *Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV - початку XVII століття).* – К., 2000- С. 281].

Насамкінець зазначимо, що Оріховський за кордоном спілкувався не тільки з релігійними діячами, але й зі вченими та митцями культури.

В Німеччині він зазнайомився з творчістю таких видатних особистостей, як відомий німецький живописець і графік **Кранак** (Cranach) Лукас Старший (1472 –1553) та найбільший художник німецького Відродження **Дюрер** (Dürer) Альбрехт (1471 –1528). Їхній вплив на формування художнього смаку Оріховського був значним. Так, за головний принцип художньої творчості Дюрер вважав вірність природі: "Чим твір точніше відповідає життю, тим він кращий і правдивіший". Про прийняття українським мислителем цього принципу засвідчує, наприклад, таке твердження із "Напучення...": "Якщо художник, малюючи власне обличчя з дзеркала, не може досягти правоподібності, – хто ж йому повірить? Тих же, хто може це робити, вважають найбільшими майстрами. Таких ми бачили колись у Німеччині: Дюрера в Нюрнберзі і Луку (Кранаха) у Вітенберзі..." («Quales in Germania vidimus olim Durerium Norembergae et Lucam Vitembergae») [Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія). У 2-х т. – К., 1995. – Том I.- С. 42]. Вчителями Оріховського в Римі були: Ромул Амазей – оратор і професор риторики в університетах Болоньї, Падуї, Рима; Людвік Бокадиферо – філософ, професор Болонського університету. У Римі, Падуї та інших італійських містах він спілкувався з філософами Антоніо Пасера, ректором і філологом Лазарем Бонаміко, філософом Гаспаро Контаріні, а також з державними та церковними діячами: кардиналом Франческо Комендоні, Александром Фарнезе і Геронімо Гінучі [Оріховський Станіслав. Твори.- С. 578–580].

Введення в науковий обіг латиномовних творів Станіслава Оріховського, які засвідчують його особисті контакти з батьками протестантського руху Лютером і Меланхтоном, розширює хронологічні рамки німецько-українських релігійних зв'язків – аж до витоків протестантизму. Пізніше ці зв'язки міцніли і ширилися – особливо в 2-й пол. XVI ст., коли протестантських громад на українських землях було часом більше, ніж католицьких. Започатковані Оріховським міжособистісні контакти з протестантами не переривалися в Україні і пізніше. Досить згадати, принаймні двох прозелітів православної церкви із лютеран, родом з Пруссії – українських церковних діячів, вчених-богословів **Інокентія Гізеля** (бл. 1600–1683) та **Адама Чернігівського / Зернікаву** (1652–1694). Дружні і сталі стосунки з пієтистами німецького міста Гале мав також відомий український філософ, державний діяч і письменник-полеміст **Теофан Прокопович** (1681–1736), який, до речі, мав у своїй книгозбірні і деякі твори Станіслава Оріховського.